

թական թագավորության մեջ օգտագործվում էր ակկադերեն և խեթերեն գրելու համար, բայց քանի որ կրոնական արարողությունը կատարվում էր տարբեր լեզուներով, ապա կրոնական տեքստերում հանդիպում են այնպիսի հատվածներ, որ գրված են նույն գրով, բայց՝ նախախեթերեն, խուրրիերեն, լուվիերեն, պալայերեն լեզուներով: Սեպագրերից բացի խեթական թագավորությունում կիրառվում էր նաև տեղական հիերոգլիֆային գիրը:

2. ՄԻՏԱՆՆԻ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀՅՈՒՄԻՍԱՅԻՆ ՄԻՋԱԳԵՏՔՈՒՄ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀՈՒՄ

Միտաննի պետության կազմավորումը: Խեթական թագավորության հզորության ժամանակավոր թուլացման շրջանում Առաջավոր Ասիայում սկսում է գլխավոր գեր խաղալ Միտաննի խուրրիական թագավորությունը (այլ անվանումներն են՝ Մաիտանի, Խանիգալբատ, Խալիգալբադ): Այս պետության մասին ավելի քիչ բան գիտենք, քան խեթական թագավորության մասին:

Մ. թ. ա. XIX—XVIII դարերում Միջագետքի և Ասորիքի հյուսիսում ամենահզոր պետությունն է դառնում Աշշուրը, Տիգրիս գետի վրա. իշխանությունն իր ձեռքն է վերցնում Շամշի-Ագադ-ը՝ թագավոր տիտղոսով և ժամանակավորապես իր գերիշխանությանը ենթարկում արևմուտքում՝ Եփրատի և արևելքում՝ Զագրոսի միջև ընկած ողջ տերիտորիան: Սակայն նրա մահվանից շատ լանցած նախ Եփրատի միջին հոսանքի շրջանը, այնուհետև ինքը Աշշուրը կամ նրա հարևան քաղաքները (օրինակ Նինվեն) հարկադրված են լինում ենթարկվելու Բաբելոնի Համմուրաբի թագավորին: Համմուրաբիի դինաստիայի իշխանությունը ևս այս շրջաններում անկայուն եղավ: Մ. թ. ա. XVIII դարի կեսերից այստեղ գերիշխող են արդեն դառնում կասսիտական ցեղերը՝ իսկ XVII դարից՝ խուրրիները:

Մի շարք մանր քաղաք-պետությունների նվաճման և միավորման հետեւանքով մ. թ. ա. XVI դարում Արևմտյան Խաբուր գետի վերին հոսանքի շրջանում, Հյուսիսային Միջագետքում ստեղծվեց Միտաննի թագավորությունը՝ վաշշուգանն մայրաքաղաքով: Թեև նրա թագավորները, հավանաբար, հնդիրանական⁶ անուններ էլ էին կրում⁷, բայց կենցաղում օգտագործում էին խուրրիերենը, իսկ պաշտոնական շրջաններում՝ նաև ակկադերենը և սեպագրի ակկադական սխտեմը: Հավանաբար «Խուրրի» և «Միտաննի» տերմինները խեթերն օգտագործել են որպես նույնանիշներ⁸:

Միտաննին էլ ավելի հեղհեղուկ պետական կառուցվածք ուներ, քան խեթական թագավորությունը. նրա կազմի մեջ մտել էին շատ կիսանկախ շեր-

⁶ Մ. թ. ա. II հազարամյակի սկզբներին դեպի Իրանի և Հյուսիսային Հնդկաստանի տերիտորիան արիական ցեղերի տեղաշարժման կապակցությամբ Իրանի հյուսիս-արևմտյան շերջաններից մեկում այդ ցեղերը կոնտակտի մեջ են մտել խուրրիների հետ:

⁷ Կամ գուցե և երկուսից անուն՝ մեկը հնդիրանական, մյուսը խուրրիական: Տե՛ս H. G. Güterbok, The Deeds of Suppiluliumas as told by His Son, Mursilis II, Journal of Cuneiform Studies, X 4, 1956, էջ 120—121

⁸ Գիտության մեջ դեռևս վեճ է գնում՝ արդյոք այդ անունները մի պետություն են նշանակում, թե երկու տարբեր: Ներկայումս առաջին լուծումն ավելի համոզել է թվում:

շաննեբ և մանր թագավորություններ, որոնք պարտավոր էին տուրք վճարել և ռազմիկներ տրամադրել միտանական թագավորներին: Նրա ազդեցությունը տարածվել է՝ արևելքում ներկայիս Քերքուքից (հնագույն Առապխա) մինչև Օրոնտես գետի հովիտը Ասորիքում, Միջերկրականի ծովեզերքը (Ուգարիթ) և Կիլիկյան Տավրոսի լեռները, ուր գտնվում էր Կիզզվատնա թագավորությունը:

Կասկածից վեր է, որ Միտանների եթե ոչ անմիջական իշխանությունը, ապա գոնե ազդեցությունը տարածվել է նաև մի զգալի տերիտորիայի վրա՝ Եփրատի հովտով դեպի վեր (Տիգրիսի ակունքներից հյուսիս), առնվազն մինչև Արածանիի նրա մեջ թափվելը: Դժվար է ասել, թե մինչև ուր էր տարածվում Միտանների ազդեցությունը և իշխանությունը Հայկական լեռնաշխարհի արևելյան շրջաններում: Միանգամայն հավանական է, որ Միտանների ազդեցությունը տարածվել է Հայկական Տավրոսից հարավ ընկած շրջանների վրա, ներառյալ Բոհատան և Մեծ Զար գետերի հովիտները: Ուշագրավ է եգիպտական աղբյուրների այն վկայությունը, թե մարտակառքերի համար շինանյութը Եգիպտոս էր բերվում Նախարինա երկրից (եգիպտացիները այդպես էին կոչում Միտանին)⁹, ըստ որում հիշատակվում են այնպիսի ծառատեսակներ, որոնք աճում են Տրապիզոնից ոչ հարավ, կամ Արարատի ստորոտներին:

Միտանների հզորության հիմնադիրներ կարող են համարվել Պարատտառնա (մ. թ. ա. XVI դար) և Սաուսսադատտար (մ. թ. ա. XV դարի առաջին կես) թագավորները¹⁰: Ժամանակի միջազգային հարաբերություններում Եգիպտոսի, Բաբելոնի, խեթական պետության թագավորների շարքում Միտանների թագավորը ևս կոչվում էր մեծ թագավոր:

Խուրհիակաճ հասարակությունը: Մեծ ընտանեկան համայնքը: Սովետական գիտության մեջ ցույց է տրված, որ սոցիալական պատկերի այն հիմնական գծերը, որոնք վերականգնվում են խուրրիական կենտրոն Առապխայից ծագող նյութի հիման վրա, մ. թ. ա. II հազարամյակում բնորոշ են եղել ողջ Առաջավոր Ասիայի համար՝ բացառյալ Բաբելոնը և Եգիպտոսը¹¹: Հետևաբար այդ պատկերը հատուկ նշանակություն է ստանում Առաջավոր Ասիայի հյուսիսային շրջանների, այն է՝ Հայկական լեռնաշխարհի (իր խուրրի-ուրարտական բնակչությամբ) սոցիալական հարաբերությունների վերականգնման տեսակետից:

Դաշտավայրերում ապրող խուրրիները հիմնականում երկրագործներ էին, բայց ունեին նաև զարգացած արհեստագործություն: Երկրագործ բնակչությունն ապրում էր մեծ ընտանեկան համայնքներով, որոնք խուրրիներեն կոչվում էին դիմառ՝ «աշտարակ» և իսկապես բնակվում էին յուրաքանչյուրը մի ամբողջ-աշտարակի մեջ: Դրանցից յուրաքանչյուրն ուներ իր ամբողջական հողամասը, որը կոչվում էր տիրույթ (էվրա) և գտնվում էր նահապետի (էվրի) տնօրինության տակ: Մի ժամանակ ամբողջ հողամասը, հավանաբար, մշակվել

⁹ Տե՛ս Դ. Ա. Меликишвили, К истории древней Грузии, Тбилиси, 1959, էջ 165.

¹⁰ И. М. Дьяконов, Арийцы на Древнем Востоке: конец мифа, ВДИ, 1970, № 4, էջ 48.

¹¹ Տե՛ս Н. Б. Янковская, Хурритская Аррапха, ВДИ, 1957, № 1, նույնի Юридические документы из Аррапхи в собраниях СССР, «Переднеазийский сборник», М., 1960, նույնի՝ Землевладение большесемейных домовых общин в клинописных источниках, ВДИ, 1959, № 1, նույնի՝ Общинное самоуправление в Угарите, ВДИ, 1962, № 3.

է համատեղ, բայց մեղ հասած աղբյուրների համաձայն այն արդեն առանձին հողաբաժիններով բաշխվում էր մեծ ընտանեկան համայնքի շափահաս անդամների միջև: Չնայած դրան, այդպիսի համայնքի բոլոր անդամները պարտավոր էին փոխադարձ օգնություն ցույց տալ և միասին էին կատարում համայնական պարհակները, որոնք հետագայում դառնում են պետական: Աճելով մեծ ընտանիքը տրոհվում էր, սակայն արտադրողական ուժերի վիճակը չէ՛ն պահպանում անհատ ընտանիքի պահպանմանը՝ որպես ինքնուրույն տնտեսական միավորի: Զրկված լինելով այն հնարավորություններից, որ մեծ ընտանեկան համայնքում ընձեռում էր փոխադարձ օգնությունը, նրանք կամ կործանվում էին, կամ որդեգրվում ուրիշ համայնքների կողմից և կամ արագ մեծանալով, կազմում էին նոր մեծատոհմ համայնքներ: Առավել խոշոր մեծատոհմ համայնքի տրոհման ճանապարհով առաջացած համայնքները շարունակում էին կապված մնալ միմյանց, մասնավորապես ընդհանուր պաշտամունքով:

Տեղիտոհիալ համայնք: Ազգակցական կապերից զատ, գոյություն ունեին նաև դրացիական կապեր: Այսպես, մի քանի համեմատաբար թույլ համայնքների կարող էին հավատարմության երդում տալ հարեան ուժեղ համայնքի էվրիին և կապվել նրա հետ նահապետական կապերով, թեև ազգակցություն նրանց միջև չկար: Մի քանի ազգակից կամ ոչ ազգակից ընտանեկան համայնքներ միասին կազմում էին մի որոշ կազմակերպչական միասնություն՝ գյուղ, որը հանդիսանում էր դրացիական, կամ դրացիական-տոհմային համայնք:

Գյուղերը համախմբվում էին մեկ կամ մի քանի կենտրոնների՝ ամրացված բնակավայրերի շուրջը, որոնք պայմանականորեն կոչում ենք «բաղաք»։ այնտեղ էր գտնվում տաճարը, առաջնորդի կամ կառավարչի, ինչպես նաև համայնքների միության կամ «բաղաք-պետության» պաշտոնական անձանց բնակարանը: Այստեղ էր հավաքվում ավագների խորհուրդը և, հավանաբար, համայնքի ժողովը¹²: Այդ «բաղաքը» ենթարկվում էր թագավորին, որն իշխում էր շրջանի («երկրի») կենտրոնում՝ Առապիսայում:

Այսպիսին է խուրրիական հասարակության ելակետային պատկերը առնվազն ժայրամասերում: Համանման վիճակում պետք է լինեն նաև Հայկական լեռնաշխարհի հասարակությունը, այն տարբերությամբ միայն, որ այստեղ պետական իշխանությունը գեռ չէր ձևավորվել (գոյություն ունեին միայն ցեղային միություններ):

Բայց այն ժամանակաշրջանում, որից մեզ վավերագրեր են հասել խուրրիական հասարակության վիճակի մասին, դրությունն արդեն ավելի բարդ էր, ծագել էին մի շարք նոր երևույթներ:

Ընտանեկան մեծ համայնքի փայփայումը: Երկրագործության ինտենսիվացումը և անցումը մասնագիտացված տիպի տնտեսություններին (պաշտավարություն, խաղողագործություն, արոտավայրային անասնապահություն և այլն), մի կողմից զգալիորեն բարձրացնում էր տնտեսության եկամտաբերությունը, մյուս կողմից՝ ներքին փոխանակության պահանջ առաջ բերում: Բոլոր

¹² Ժողովրդական ժողովներ, այնուամենայնիվ, կային գոնե ստորին համայնքներում, տե՛ս Н. Б. Яковская, Общинное самоуправление в Угарите, ВДИ, 1963, № 3, էջ 54—55:

դեպքերում դա ուժեղացնում էր գույքային շերտավորումը առանձին ընտանեկան համայնքների միջև և նույնիսկ համայնքների ներսում, քանի որ մասնագիտացված, տնտեսությունները վարում էին անհատ ընտանեկան բջիջները: Առանձին տնտեսությունների միակողմանի զարգացումը հնարավորություն էր ստեղծում վարկավորման համար. առավել հաջողակ անձինք և համայնքի ավագանու ներկայացուցիչները սկսում են վարկ տրամադրել թույլ ընտանիքներին: Նաև անհրաժեշտ է հաշվի առնել, որ այն ժամանակվա պայմաններում ամեն մի տնտեսություն մեծապես կախված էր եղանակի և պատերազմների հետ կապված պատահականություններից: Որքան թույլ էր տնտեսությունը, այնքան անկայուն էր նրա բարեկեցությունը և այնքան հեշտությամբ կարող էր կախման մեջ ընկնել հարուստից:

Ապրանքա-փոխանակային հարաբերությունների թույլ զարգացման պայմաններում պարտք վիրցնելը խիստ ծանր էր. տարեկան 30 տոկոսի հավելումը ամենևին բարձր տոկոս չէր համարվում: Փոխառության դիմաց պարտատերը երաշխիք էր պահանջում: Սկզբում առավել աղքատ ընտանիքները գրավ էին դնում իրենց իսկ անդամներին, հանձնելով նրանց պարտատիրոջ տնտեսությանը որպես աջխատող ձեռքեր, կամ իրենք էին կախման մեջ ընկնում և հա-

Խուրրիական գլաճածե կնիքների դրոշմներ

նականը դառնում էր իրեն՝ էվրիի պարտապանը:

Քանի որ շարժական գույքը ոչ թե ընտանեկան համայնքի, այլ անձնական սեփականություն էր, հարստությունն աստիճանաբար սկսում է կուտակվել առանձին անձանց ձեռքում, որոնց ազգականներն սկսում են նրանցից կախման մեջ ընկնել, և փոխադարձ օգնության պարտավորությունն այդպիսի դեպքերում վեր էր ածվում հարուստների կողմից աղքատներին շահագործելու իրավունքի: Սակայն հարուստ համայնական պարտատերերը դրանով չէին բավարարվում: Նրանք սկսում են ընդարձակել նաև իրենց հողային տիրույթները:

Ճախ այդպես էլ մնում էին, որովհետև չէին կարողանում պարտքը ժամանակին մարել: Այդպիսի կախյալը համարվում էր ստրուկ, սակայն նման ստրուկը երբեմն շարունակում էր հողաբաժին ունենալ իր ընտանեկան համայնքում և այդ համայնքը նրան տալիս էր քաղաքացիական որոշ իրավունքներ ապահովելու հնարավորություն և ապագայում ազատվելու հույս: Ճիշտ է, դատարանը բոլոր վեճերը լուծում էր հօգուտ պարտատիրոջ, բայց էվրին էլ, իր հերթին ձգտում էր ազատել իր համայնքի անդամին, որովհետև սնանկացած ընտանիքի գլխավորի կորստյան դեպքում հենց էվրին էր պատասխանատվություն կրում նրա պարտքերի համար: Նրա կողմից փրկագնված համայն-

Հողը պարբերաբար վերաբաժանվում էր¹³ և սկզբունքորեն օտարման ենթակա չէր: Առապիսայում այս օրենքը շրջանցվում էր վաճառող համայնքի կողմից գնորդին «որդեգրելու» կամ «եղբայր ընդունելու» ճանապարհով: Նման գործարքը, որի ժամանակ «որդեգրվալը» ոչ մի պարտավորություն չէր վերցնում իր վրա համայնքի նկատմամբ, հնարավորություն էր տալիս, սակայն, նրան օգտվելու որդեգրող համայնքի անդամների օժանդակությունից, այսինքն, փաստորեն, շահագործելու նրանց: Ըստ որում նման «որդեգրվալը» հաճախ ստանում էր հողը գրեթե ձրի, քանի որ վաճառողները նրա պարտապաններն էին. նա բավարարվում էր սոսկ ստացած հողի դիմաց «նվիրելով» իրենց պարտքերը: Նույն անձը կարող էր բազմիցս «որդեգրվել» տարբեր համայնքների կողմից: Այսպես, օրինակ, Նուղիում ոմն Թեխիբ-Թիլլա (ամրոցի պետ, խորհրդի անդամ և վաշխառու) «որդեգրվել» է համարյա 150 անգամ:

Մոտավորապես նույն դրությունն էր նաև Աշշուրում, Ալալիսում, հավանաբար և ինթական թագավորությունում, այն տարբերությամբ միայն, որ Աշշուրում, օրինակ, հողի գնումը ոչնչով չէր քողարկվում¹⁴:

Աշխատանքային և զինվորական պարհակները շարունակում էին ծանրանալ շարքային համայնականների ուսերին: Թեև հարուստը ձեռնադրեն շարունակում էր մնալ համայնքի անդամ, դրանից բխող բոլոր պարտավորություններով, սակայն պետք է ենթադրել, որ նա դրանք երբեք չէր կատարում, օգտվելով ընտանեկան համայնքում տիրող փոխօգնությունից, կամ էլ իր ստրուկներին աշխատանքի ուղարկելով: Իսկ եթե նա հող էր ձեռք բերում, ապա հողի հետ կապված պարհակներն իր վրա չէր վերցնում, դրանք, ըստ պայմանագրի, շարունակում էին վաճառողի պարտականությունը մնալ: Այսպիսով, սաղմնավորվում էր հասարակության բաժանումը հարկատու և ոչ հարկատու դասերի:

Որոշ շրջաններում (Աշշուր, ինթական թագավորություն) զինվորական պարհակն ու արքունական մի շարք ծառայություններ կապված էին հատուկ հողաբաժինների հետ, որոնք ընտանեկան համայնքի ֆոնդից առանձնացվում էին հատկապես այդ նպատակի համար:

Համայնական պարհակներն ու իրավունքները կապված էին հողի հետ: Բայց միանգամայն հասկանալի է, որ նկարագրված պայմաններում համայնքի անդամներից շատերը վճռում էին զոհաբերել քաղաքացիական իրավունքները՝ պարտավորություններից ազատվելու համար: Հենց այս ժամանակ էլ առաջանում են իրենց համայնքները լքած ընչազուրկ մարդկանց խմբեր, որոնք թափառում են երկրից երկիր, երբեմն ավազակությամբ զբաղվելով, երբեմն էլ վարձվելով որպես զինվոր կամ մշակ: Աղքատներից շատերը փախչում էին

13 Ըստ երևույթին գոյություն է ունեցել վերաբաժանման երկու ձև. ա) ընտանեկան համայնքի ներսում, որ կատարվել է, երևի, ամեն տարի և բ) հողի հիմնական վերաբաժանում տերիտորիալ համայնքի ներսում, որ տեղի էր ունենում երկարատև ընդմիջումներով:

14 Այստեղ ավագանին հասցրել էր մեծ հարստություն կուտակել դեռևս առևտրական գաղութների գործունեության ժամանակաշրջանում, իսկ փոխանակության քայքայիչ ազդեցությունը, հավանաբար, ավելի ուժեղ էր զգացվում, քան մյուս հարևան կենտրոններում:

լեռները, մասնավորապես՝ Հայկական լեռնաշխարհը, Հայասա երկիրը և կից շրջանները, դեռևս ազատ ցեղի մեջ ազատվելով շահագործումից¹⁵։

Ստրկությունը։ Խուրրիական հարուստների նոր կազմավորվող խոշոր անհատական տնտեսություններում շատ սուր էր դրված աշխատող ձեռքերի հարցը։ Համայնականների փոխադարձ օգնությունը և պարտային ստրկությունը մասամբ միայն կարող էին լուծել այդ հարցը։ Ըստ որում հայրենակից պարտային ստրուկների շահագործումը կապված էր իրենց՝ ստրուկների, ազատագրվելու ձգտման հետ, նրանց ազգականների՝ ստրկացած ազգակիցներին փրկագնելու ջանքերի հետ, դատավարությունների հետ և այլն։ Շատ ավելի բարձր էին գնահատվում օտարածին ստրուկները, մասնավորապես լեռնցիները (լուլու), որոնք ստրկության մեջ ընկնելով, բոլորովին անպաշտպան էին դառնում¹⁶։ Այդ պատճառով էլ մ. թ. ա. II հազարամյակի կեսից սկսած խեթական և ասսուրական աղբյուրներում վկայություններ կան այնպիսի արշավանքների մասին, որոնք ձեռնարկվում էին հատկապես գերեվարման նպատակով¹⁷։ Սակայն եթե զորքը շատ մեծ քանակությամբ գերիներ էր բերում, ապա միշտ չէ, որ հնարավոր էր լինում նրանց նպատակահարմար կերպով օգտագործել արտադրության մեջ։ Բացի այդ, գերիների մեծ խումբը վտանգ էր ներկայացնում տերերի համար։ Այդ պատճառով էլ խեթերը դեռևս XIV դարում գերիների մի մասին կոտորում էին¹⁸, իսկ ասորեստանցիները XIII դարում շատերին կուրացնում էին և ապա օգտագործում, հավանաբար, լոկ ամենապարզ աշխատանքներում։

Պալատական և տեմեուային տնտեսությունը։ Համայնական տնտեսության մեջ գերիշխող, վերը նկարագրված պայմաններից բացի պետք է հիշատակել նաև այլ՝ պալատական և տաճարային տնտեսությունների գոյությունը խուրրիական հասարակությունում։ Ոչ մեկը և ոչ էլ մյուսը չունեին այն նշանակությունը, որ ձեռք էին բերել Բաբելոնի և Նզիպտոսի դասական «գետային» քաղաքակրթություններում, սակայն, անկասկած, կարևոր տարր էին երկրի տնտեսությունում։ Պալատական տնտեսությունում աշխատում էին տարբեր կարգի կախյալ և ոչ լիիրավ աշխատողներ, որոնց վիճակի մասին դժվար է որևէ որոշակի բան ասել։

Միտանական թագավորին շրջապատում էր տոհմիկ ավագանին։ Ճիշտ չէ, սակայն սրանց թվին վերագրել հանրահայտ մաթեմատիկոսներին, որոնց որոշ արևմտյան գիտնականներ համարում էին հնդիրանցիներ։ Հնդիրանցիների տարրը II հազարամյակի կեսերին արդեն լրիվ կլանված էր խուր-

¹⁵ Սա միանգամայն հավանական է խուրրիների և հաստատապես հայտնի՝ խեթերի նկատմամբ։

¹⁶ *Տե՛ս* Н. Б. Янковская, Юридические документы из Аррапхи в собраниях СССР, «Переднеазиатский сборник», 1960, էջ 454—455։

¹⁷ Խեթերի մոտ առաջին անգամ Սուպիլիուլիումաս Ա-ի մ. թ. ա. XIV դարի տարեգրություններում, իսկ ասորեստանցիների մոտ 14.400 հոգու գերեվարության մասին առաջին հիշատակությունը Սալմանասար Ա-ի (մ. թ. ա. XIII դար) տարեգրություններում (տե՛ս E. Ebeling, B. Melssner, E. A. F. Weidner, Die Inschriften der altassyrischen Könige, I, Leipzig, 1926, էջ 118)։

¹⁸ *Տե՛ս* Э. А. Менабде, О рабстве в Хеттском государстве, «Переднеазиатский сборник», М., 1961, էջ 14։

րինների կողմից: Մարիաննա-կառավարները սովորական «արքայական մարդիկ» էին¹⁹:

Խուրիների պետական կառուցվածքը: Ինչպես խեթական թագավորության մեջ, այստեղ ևս առանձին խոշոր շրջանները կառավարվում էին արքայազունների կողմից և Միտաննի թագավորությանը ենթարկվում էին (առավել կամ պակաս ձևականորեն) մի շարք ինքնավար թագավորություններ: Այսպես, օրինակ, Աշշուրում, որը լիովին պահպանել էր իր ներքին կառուցվածքը և կառավարվում էր ավագների խորհրդի և կառավարչի կողմից²⁰, կար նաև միտաննական «դեսպան» (սուկալու), որը մասնակցում էր քաղաքի կառավարմանը: Միտաննիում (և առհասարակ խուրիական հասարակություններում) տեղական կառավարիչները, իսկ որտեղ դրանք չկային՝ ավագների խորհուրդը, հավանաբար, բավական անկախ էին:

Ջինվորական պարհակի և զինվորական ուժերի կազմակերպումը խուրիական հասարակության մեջ, ամենայն հավանականությամբ, նման էր այն ձևին, որ տեսանք խեթական թագավորության մեջ: Ռազմիկներ էին տրամադրում և նրանց մասամբ հանդերձավորում համայնքները, բայց զորատեսի և արշավանքների ժամանակ նրանց պահում էր արքունիքը: Նա էլ նետեր և այլ հանդերձանք էր մատակարարում շարքային ռազմիկներին²¹: Սակայն պետական և ռազմական կազմակերպությունը Միտաննիում, հավանաբար, պակաս արդյունավետ էր, քան խեթականը, քանի որ խեթերի դեմ մղված պայքարում միտանցիները արագ պարտություն կրեցին:

Կռնը, գրավեցությունը և զիրք: Դաշտավայրային խուրիների հոգևոր մշակույթի մասին մենք գիտենք գերազանցապես խեթական թագավորական դիվանի խուրիերեն կամ խուրիերենից թարգմանված տեքստերից²²: Կրոնի դերն այստեղ նույնքան կարևոր էր, որքան և հին արևելյան մյուս հասարակություններում: Կրոնի մեջ, ինչպես և զաղափարախոսության մյուս ասպարեզներում, արտահայտվում էր Բաբելոնի ուժեղ ազդեցությունը: Ամենից ավելի կարևոր աստվածություններն էին ամպրոպի աստված Թեշտը (Թեշտոր), որի պաշտամունքի կենտրոնն էր Կումմանի (Կումանա) քաղաքը Կիլիկյան Տավրոսի լեռներում և, հավանորեն, նույնանուն քաղաքը (Կումաննի, Կումենի, Կումմե) Մեծ Զար գետի վերին հոսանքի շրջանում²³: Մյուս կարևոր աստվածությունն էր Թեշտի կինը՝ Խեբատ աստվածուհին, ապա պողաբերության, պատերազմի,

¹⁹ Sk' A. Kammenhuber, Die Arter im Vorderen Orient. Heidelberg, 1968.

²⁰ Sk' И. М. Дьяконов, Развитие земельных отношений в Ассирии, Л., 1949, էջ 18 և հաջ. հմտ., էջ 40:

²¹ Sk' Н. Б. Яковская, Землевладение больше семейных домовых общин в клинописных источниках, ВДИ, 1959, № 1, էջ 42—43:

²² Դրանք առասպելներ և հեթաթյան են, որոնցից միայն հատվածներ են պահպանվել: Sk' H. G. Güterbock, Kumarbi. Mythen vom churritischen Kronos, Zürich—New York, 1946, J. Friedrich, Churritische Märchen und Sagen in hethitischer Sprache, ZA, XLIX, 1950, էջ 213—355, նույնի՝ Der churritische Mythos von Schlangendämon Hedammu in hethitischer Sprache, AO, XVII էջ 230—254: H.G. Güterbock, The Song of Ullikummi, New-Haven; 1952 և ուրիշներ:

²³ Sk' Г. А. Меликишвили, Наирн—Урарту, Тбилиси, 1954, էջ 165—168:

և մարմնական սիրո աստվածուհի Շատուշկան (նրան նվիրված էին շվալա տեմպլեր, որ ուղեկցվում էին սրբազան պոռնկություններով), արևի աստված Շիմիգեն և բազմաթիվ տեղական աստվածներ: Խուրրիական աստվածների շարքում պաշտվում էին նաև բաբելական և հնդիրանական աստվածներ: Խուրրիական հասարակության ուշագրավ կողմերից մեկն է հատուկ քրմուհիների առկայությունը՝ յուրաքանչյուր բնակավայրում (տերիտորիալ համայնքի): Այդ քրմուհիները պատկանում էին ավագանուն և, ըստ երևույթին, ունեին ոչ միայն ծիսական, այլև որոշ վարչական ֆունկցիաներ²⁴:

Գրի հետ (ակկադական սեպագրեր) խուրրիները ծանոթ էին դեռևս մ. թ. ա. III հազարամյակում, որի մասին վկայում է Ուրկեշի թագավոր Թիշարիի արձանագրությունը: Մ. թ. ա. II հազարամյակում նրանք կիրառում էին ակկադական սեպագրի հյուսիս-սիրիական—հյուսիս-միջագետքյան տարբերակը, ըստ որում, խուրրիական տերիտորիայի տարբեր մասերում տարածվում էին ուղղագրական տարբեր սխեմաներ²⁵: Խուրրիական գրականությունը, որ գտնվում էր բաբելականի ազդեցության տակ (հայտնի են, օրինակ, հատվածներ Գիլգամեշի մասին բաբելական էպոսի խուրրիական տարբերակից)²⁶, հավանաբար բավական ծավալուն է եղել, բայց մեզ հասել են նրա շնչին մնացորդները միայն: Ամենևին չեն պահպանվել միտանական թագավորների տարեգրություններն ու պատմական այլ տեքստեր, որոնք ամենայն հավանականությամբ պետք է որ գոյություն ունեցած լինեն:

Խուրրիների մի մասը ապրում էր Միջագետքում և նրան անմիջականորեն հարող շրջաններում (ինչպիսիք էին Առապխան և Ալալախը), ուր բնակչությունը նստակյաց երկրագործական մշակույթի մեծ ավանդույթներ ունեւր և որտեղ գասակարգային հասարակության տարրերը վաղուց էին սկսել ձևավորվել: Եվ ահա, այն ժամանակաշրջանում, որն արդեն լուսաբանվում է վավերագրերով, այս վայրերում ապրող խուրրիները բոլորովին կորցրել էին իրենց սկզբնական ցեղային կառուցվածքը: Աղբյուրները ցույց են տալիս միայն ընտանեկան համայնքներ, ազգակից ընտանեկան համայնքների խմբեր, ինչպես նաև տերիտորիալ կազմավորումներ՝ գյուղ և քաղաք: Բայց լեռներում, ըստ երևույթին, բարձրագույն կազմակերպությունը դեռևս ցեղն էր: Այսուհանդերձ, վերը շարադրված պատմական իրավիճակը բավական ճշմարիտ պատկերացում է տալիս, թե որ ուղղությամբ պետք է զարգանար հասարակությունը պակաս զարգացած շրջաններում՝ Վերին Նիփրատի հովտի Հայասա երկրում, Վանա լճի ավազանում և առհասարակ Հայկական լեռնաշխարհում: Դասակարգային հասարակությունը ծնվում էր երկունքով, և լեռնաշխարհի բնակչությունը դեռ նոր պետք է այդ փորձությունը կրեր:

²⁴ Այդպիսին է, օրինակ, Ամինասը՝ նուգիում (արքայազն Շիլվա-Թեշուրի դիվանում) պահպանված նամակի հասցեատերը:

²⁵ S. A. E. A. Speiser, Introduction to Hurrian, New-Haven, 1941, էջ 11 և հաջ.

²⁶ Մատենագրությունը տե՛ս Н. М. Дьяконов, Эпос о Гильгамеше գրքում (Թարգմանություն Ի. Մ. Դյակոնովի), М—Л, 1961, էջ 208—209: Նույն տեղում, էջ 117, այդ էպոսի պատմության մեջ խուրրիական հատվածի ունեցած դերի մասին: